XITOY ELCHISI CHEN CHENG QAYDLARI TEMURIYLAR SULOLASI DAVRI ME’MORIY YODGORLIKLARINI O‘RGANISHDA MANBA SIFATIDA

Nodira Izatova
Fanlar akademiyasi Tarix instituti tayanch doktoranti
+998 999591726

Annotatsiya: Tezisda Min sulolasi elchisi Chen Chengning 1414–1415-yillardagi safari natijasida yozilgan qaydlaridagi Hirot, Samarqand va Keshdagi saroy, masjid, madrasa va muhandislik inshootlari tavsifi “Boburnoma” va zamonaviy tadqiqotlar bilan qiyoslab tahlil qilinadi. Tavsiflarning san’atshunoslik uchun ahamiyati ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: Chen Cheng, Temuriylar sulolasi, Hirot, Samarqand, Kesh, Oqsaroy, Bibixonim masjidi, madrasa, sardoba, shamol tegirmoni, sirlangan bezak.

Temuriylar sulolasi davrida barpo etilgan me’moriy yodgorliklarning ko‘pchiligi bizgacha qisman saqlangan yoki keyingi ta’mirlar natijasida o‘zgargan holda yetib kelgan. Ularning dastlabki qiyofasini tiklashda binolarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan zamondoshlarning guvohliklari alohida ahamiyatga ega. Bunday guvohliklar orasida Min sulolasi elchisi Chen Chengning qaydlari kam o‘rganilgan manbalardan biri hisoblanadi. U Li Xian bilan birga 1414-yilda Shohrux huzuriga, Hirotga yo‘l olgan va qaytgach imperatorga ikki asar taqdim etgan. Birinchisi yo‘l bosqichlari kunma-kun yozilgan “G‘arbiy o‘lkaga safar kundaligi”, ikkinchisi esa elchilar bo‘lgan shaharlar tasvirlangan “G‘arbiy o‘lkadagi boshqa yurtlar bayoni”dir [Chen Cheng, Li Xian: 5, 53].

Xitoylik tadqiqotchi Wang Jiguang ikkinchi asardagi ma’lumotlarni o‘n sakkiz turga ajratadi. U shaharning o‘rni, tog‘ va daryolari, aholisi bilan bir qatorda qurilishga oid qaydlarni ham alohida guruh sifatida ko‘rsatadi [Wang Jiguang: 79–81]. Haqiqatan ham, elchi har bir shahar haqida qisqa yozgan bo‘lsa-da, saroy, masjid, madrasa, hammom, sardoba va tegirmonlarning tuzilishini aniq qayd etgan. Bu qaydlar binoning qanday materialdan va qanday bezak bilan qurilganini aniqlashda tarixchi uchun ham, san’atshunos uchun ham birdek muhim.

Chen Cheng Hirot hukmdorining qarorgohini batafsil tasvirlaydi. Uning yozishicha, qarorgoh shaharning shimoli-sharqiy burchagida joylashgan. Bino g‘isht va toshdan qurilgan, tomi tekis bo‘lib, baland supaga o‘xshagan. Unda yog‘och to‘sin va sopol cherepitsa ishlatilmagan, ichida esa o‘nlab gumbazli xonalar bo‘lgan. Devor va derazalar oltin va zangori rang hamda sir bilan bezatilgan, eshiklarga naqsh o‘yilib, suyak qadalgan, polga gilam to‘shalgan [Chen Cheng, Li Xian: 53–54].

Elchining to‘sin va cherepitsa yo‘qligini alohida ta’kidlashi bejiz emas. Xitoy me’morchiligida bino yog‘och sinch ustiga tiklanib, tomi cherepitsa bilan yopilgan. Shu sababli g‘ishtdan ko‘tarilgan gumbaz va ravoqlar unga g‘ayrioddiy ko‘ringan. Aynan shu qiyos tufayli Temuriylar me’morchiligining asosiy texnik xususiyati, ya’ni pishiq g‘isht va gumbazli tom yopish usuli begona kuzatuvchi tomonidan aniq qayd etilgan. Elchi tilga olgan sir esa bugungi kunda koshin deb ataladigan sirlangan qoplamaga to‘g‘ri keladi.

Elchi shahar qurilishiga ham e’tibor bergan. Uning qayd etishicha, bozor ko‘chalarining ikki tomonida do‘konlar qurilgan, ustiga soyabon tortilgan yoki g‘ishtdan ravoq qilib yopilgan, yorug‘lik uchun tomdan tuynuk qoldirilgan. Shu tufayli quyoshli kunda ham, yomg‘irda ham xaridorlar ochiq osmon ostida qolmagan [Chen Cheng, Li Xian: 56]. Bu tavsif Turkiston shaharlaridagi gumbazli savdo inshootlari, ya’ni toq va timlarning XV yuzyillik boshidagi ko‘rinishini tasdiqlaydi.

Hirotdagi madrasa haqidagi qayd ayniqsa qimmatli. Chen Chengning yozishicha, shahar o‘rtasida katta bino bo‘lib, uning to‘rt tomonida keng xonalar va ayvonlar joylashgan. Hovli o‘rtasiga katta qozonga o‘xshash, aylanasi bir necha chjan keladigan bronza idish qo‘yilgan va uning sirtiga yozuv o‘yilgan. Xonalarda tolibi ilmlar va turli ilmlarni biluvchilar yashagan. Elchi bu muassasani Xitoydagi oliy o‘quv yurti bilan solishtirgan [Chen Cheng, Li Xian: 68]. Fan bu binoni Shohrux 1410-yilda qurdirgan madrasa deb hisoblaydi va undan bugungi kunga hech qanday iz qolmaganini ta’kidlaydi [Fan C.: 832–833]. Demak, Chen Cheng tavsifi bu yodgorlikning tuzilishi haqidagi kam sonli guvohliklardan biridir. Hovlidagi yozuvli bronza qozon esa Yassi shahridagi Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasi uchun quyilgan mashhur qozon bilan qiyoslash imkonini beradi.

Samarqand haqidagi qaydlarda shaharning jome masjidi tasvirlanadi. Elchining yozishicha, shaharning shimoli-sharqiy burchagida musulmonlar ibodat qiladigan bino bor. Uning tuzilishi juda puxta, ustunlari zangori toshdan bo‘lib, nozik o‘ymakorlik bilan bezatilgan. To‘rt tomoni keng ayvonlar bilan o‘ralgan, o‘rtasida va’z o‘qiladigan joy bor. Kitoblar qo‘y terisiga o‘ralgan, yozuvlari oltin suvi bilan bitilgan [Chen Cheng, Li Xian: 76]. Fan bu tavsifni Temur qurdirgan jome masjidi, ya’ni Bibixonim masjidiga tegishli deb hisoblaydi va to‘rt ayvonli reja elchi qaydlariga to‘liq mos kelishini ko‘rsatadi [Fan C.: 839].

Bu xulosani “Boburnoma” ham tasdiqlaydi. Bobur Temur Ohanin darvozasi yaqinida toshdan jome masjidi qurdirganini, unda asosan Hindistondan keltirilgan tosh yo‘nuvchilar ishlaganini yozadi. Uning ta’kidlashicha, masjid peshtoqidagi yozuv shunchalik yirik bitilganki, uni bir kuro‘hga yaqin masofadan o‘qish mumkin

bo‘lgan [Бобур З.М.: 55–56]. Ikki manba bir-biridan mustaqil holda binoning toshdan ishlangan qismlarini qayd etadi. Bibixonim masjidining shaharning shimoli-sharqiy qismida joylashgani ham Chen Cheng ko‘rsatgan o‘ringa mos keladi. Elchi Samarqand hukmdori qarorgohining ko‘rkamligi Hirotdagidan past ekanini ham yozadi [Chen Cheng, Li Xian: 75]. Bu qayd 1415-yilga kelib davlatning siyosiy markazi Hirotga ko‘chganini me’moriy belgilar orqali ham ko‘rsatadi.

Keshdagi Temur saroyi haqidagi qayd yodgorlikning taqdirini kuzatish imkonini beradi. Chen Chengning yozishicha, shahar ichida Temur qurdirgan bog‘ bo‘lib, unda o‘nlab ko‘shk va ayvonlar bor edi. Binolar keng ko‘lamda qurilgan, darvoza va ayvonlari baland va keng bo‘lgan. Asosiy zalning to‘rt burchagida balandligi bir necha chi keladigan oq tosh ustunlar turgan, ular qimmatbaho nefritga o‘xshagan. Devorlar oltin va zangori rang bilan bezatilgan, derazalarga sir qoplangan, biroq bularning barchasi buzilib qolgan edi [Chen Cheng, Li Xian: 81]. Fan bu tavsifni Oqsaroy xarobalariga tegishli deb hisoblaydi [Fan C.: 846].

Bobur bir yuz yildan ko‘proq vaqt o‘tib Keshda Temur qurdirgan ulkan peshtoqni ta’riflaydi. Uning yozishicha, asosiy peshtoqning ikki yonida viloyat va devon beklari uchun kichikroq peshtoqlar bo‘lgan, bu bino Kisro toqidan ham balandroq deyilgan [Бобур З.М.: 58]. Ikki guvohlikni qiyoslash muhim xulosaga olib keladi. Chen Cheng 1415-yilda bog‘dagi ko‘shklar va bezaklarning buzilganini qayd etgan, Bobur esa asosiy peshtoqni hali turgan holda ko‘rgan. Demak, Temur vafotidan keyin e’tibordan chetda qolgan saroy majmuasining yengilroq qurilgan qismlari, ehtimol, tez yemirilgan, g‘isht va koshin bilan qoplangan asosiy peshtoq esa uzoq saqlanib qolgan.

Elchi amaliy san’at mahsulotlariga ham baho bergan. Uning yozishicha, Hirotda sopol idishlar ayniqsa puxta ishlangan, ular gul va o‘simlik naqshlari bilan, besh xil rangda bezatilgan, shakli ham chiroyli. Biroq ular Xitoy chinnisidek yengil va tiniq emas, chertilganda jarang bermaydi. Elchi buning sababini mahalliy loyning xususiyatida ko‘radi. Shuningdek, xonadonlarda derazalar rangli shisha bilan bezatilib, xonaga yorug‘lik kiritilgan [Chen Cheng, Li Xian: 69]. Bobur esa Ulug‘bek Samarqandda qurdirgan Chinnixona haqida yozib, uning devor etagidagi bezaklari butunlay Xitoydan keltirilgan chinnidan ishlanganini qayd etadi [Бобур З.М.: 57]. Ikki manbani birga o‘rganish Temuriylar davri kulolchiligi va me’moriy bezagida xitoy chinnisi bilan raqobat ham, undan foydalanish ham bir vaqtda kechganini ko‘rsatadi.

Chen Cheng qaydlarida muhandislik inshootlari ham o‘rin olgan. Oqar suv kam joylarda qishloqlar va yo‘llar bo‘yida sardobalar qurilgan. Ularning ustiga baland bino

ko‘tarilgan, ichida keng hovuz bo‘lib, devorlari g‘isht va tosh bilan qoplangan, elchi ularni muzxonaga o‘xshatgan [Chen Cheng, Li Xian: 65]. Shaharlarda erkaklar va ayollar uchun alohida hammomlar bo‘lib, ularning ichida o‘ndan ortiq gumbazli xona joylashgan [Chen Cheng, Li Xian: 65–66]. Bobur ham Ulug‘bek qurdirgan Mirzo hammomining sahni turli toshlardan terilganini yozadi [Бобур З.М.: 56]. Elchi Xitoyda ko‘rmagan shamol tegirmonini esa batafsil tasvirlaydi. Tegirmon baland joyga qurilib, to‘rt tomoniga eshik ochilgan, eshik oldiga shamolni ichkariga yo‘naltiruvchi devor qo‘yilgan, o‘rtadagi tik ustun shamol qaysi tomondan essa ham aylanib, toshni harakatga keltirgan [Chen Cheng, Li Xian: 66–67]. Bu tavsif Xuroson shamol tegirmonlarining XV yuzyillik boshidagi tuzilishini qayta tiklash uchun asos bo‘la oladi.

Xulosa qilib aytganda, Chen Cheng qaydlari Temuriylar sulolasi davri me’moriy yodgorliklarini o‘rganishda mustaqil va ishonchli manba hisoblanadi. Ularda binolarning qurilish materiali, tom yopish usuli, bezak turlari va 1415-yildagi holati qayd etilgan. Bu ma’lumotlar “Boburnoma” va zamonaviy tadqiqotlar bilan qiyoslanganda Bibixonim masjidi, Oqsaroy va Hirotdagi Shohrux madrasasi kabi yodgorliklarning dastlabki ko‘rinishini aniqlashtirishga yordam beradi. Shu bois Chen Cheng asarlarini o‘zbek tiliga to‘liq tarjima qilish va ulardagi me’moriy ma’lumotlarni tarixchi va san’atshunoslar hamkorligida tizimlashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бобур З.М. Бобурнома / Ҳозирги ўзбек тилига В. Раҳмонов ва К. Муллахўжаева табдил қилган. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – 288 б.

2. 陈诚，李暹．西域行程记；西域番国志[M]//国立北平图书馆善本丛书第一集. 北平：国立北平图书馆，1937. [Chen Cheng, Li Xian. G‘arbiy o‘lkaga safar kundaligi; G‘arbiy o‘lkadagi boshqa yurtlar bayoni // Milliy Beypin kutubxonasi nodir kitoblar to‘plami, 1-seriya. – Beypin: Milliy Beypin kutubxonasi, 1937.]

3. Fan C. The Timurid Regions and Moghulistan through the Eyes of a Ming Diplomat: An Annotated Translation of the Xiyu fanguo zhi and Selected Poems by Chen Cheng (1415) // Journal of the Economic and Social History of the Orient. – 2023. – Vol. 66. – P. 795–884.

4. 王继光. 中国西部文献题跋[M]. 兰州：兰州大学出版社，2014. [Wang Jiguang. G‘arbiy Xitoyga oid yozma manbalarga so‘zboshi va xotimalar. – Lanzhou: Lanzhou University Press, 2014.]